

СТАВЛЕННЯ ДО МАТЕРІ-ОДИНАЧКИ ТА ПІДКИНУТИХ ДІТЕЙ У СУСПІЛЬСТВІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Кругляк М. Е.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук

Житомирського державного технологічного університету

Миронюк М. А.,

студентка II курсу факультету обліку і фінансів

Житомирського державного технологічного університету

У статті розглянуто особливості правового статусу матерів-одиначок (покрыток) у ХІХ – на початку ХХ ст. крізь призму традиційного українського світогляду. Продемонстровано статистичні дані щодо чисельності підкинутих дітей у різних країнах світу. Доведено, що причини появи великої кількості позашлюбних дітей варто шукати в процесах урбанізації, індустріалізації та емансипації російського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

В статье рассмотрены особенности правового статуса матерей-одиночек (покрыток) в ХІХ – начале ХХ вв. сквозь призму традиционного украинского мировоззрения. Продемонстрированы статистические данные о численности брошенных детей в разных странах мира. Доказано, что причины появления большого количества внебрачных детей следует искать в процессах урбанизации, индустриализации и эмансипации российского общества конца ХІХ – начала ХХ вв.

The article deals with the peculiarities of the legal status of single mothers (pkrytkas) in the nineteenth and early twentieth centuries through the prism of the traditional Ukrainian worldview. The statistics on the number of abandoned children in different countries of the world are shown. It is proved that the reasons for the appearance of a large number of illegitimate children should be sought in the processes of urbanization, industrialization and emancipation of Russian society in the end of the nineteenth and early twentieth centuries.

Ключові слова: покритка, підкидьок, позашлюбна дитина, матір-одиначка, урбанізація, емансипація, традиційне українське суспільство.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що прагне соціальної, національної й гендерної рівності, проблема матерів-одиначок та безпритульних дітей досі є нагальною. І хоч жінку третього тисячоліття вже не засуджують за те, що вона виховує дитину без батька й не перебуває у шлюбі, а таких дітей уже не називають байстрюками, все одно наявність неповних сімей залишає свій відбиток на становленні особистості дитини та сприйнятті її суспільством. Але перш ніж здобути право не бути суспільними паріями, матерям-одиначкам довелося пройти довгий шлях, сповнений фізичних покарань, заслання й громадського осуду. Варто згадати хоча б українську класику й Тараса Шевченка з його «Катериною».

Друга проблема, яку хотілося б підняти у статті, це поява на світ позашлюбних дітей та ставлення держави до цієї проблеми. Важливо з'ясувати, якою була чисельність підкинутих дітей в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст., чи мало це явище загальноєвропейський масштаб, як держава турбувалася про таких дітей у притулках. Досвід минулого допоможе знайти шляхи розв'язання проблеми підкидьків та матерів-одиначок у сучасності.

Зауважимо, що у науковій літературі та повсякденному вжитку в Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. (а Наддніпрянська Україна входила в цей період до складу Росії) було зафіксовано терміни «незаконнонароджена дитина» у значенні «позашлюбна», а також «покрытка», що стосувався сільської дівчини, яка втратила цнотливість і народила дитину.

Становище матерів-одиначок та позашлюбних дітей ХІХ – початку ХХ ст. не знайшло належного висвітлення в історичній та соціологічній літературі. Вартими уваги є роботи російського доряднянського історика Івана Янжула [1], де розглядається проблема позашлюбних дітей (автор уживає

термін «незаконнонароджена дитина»), подається цікава статистична інформація щодо чисельності в Західній Європі. Серед сучасних науковців варто виділити роботи української дослідниці Ірини Ігнатенко [2; 3; 4], в яких зроблено акцент саме на традиційну культуру українців, їхнє ставлення до покриток та шлюбно-сімейних цінностей. У російського історика та соціолога Б. Миронова [5] знаходимо докладну інформацію про вік укладання шлюбів, мотиви одруження, кількість дітей у шлюбі, причини розлучень тощо.

Джерельною базою дослідження стали матеріали Державного архіву Житомирської області та періодичної преси кінця XIX – початку XX ст. (газети «Киевлянин» (Київ), «Волянь» (Житомир)).

Мета статті – визначити становище матері-одиначки в суспільстві Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. та з'ясувати ставлення держави до матерів-одиначок і позашлюбних дітей.

Виклад основного матеріалу. У традиційному українському світогляді існував певний сценарій життя – народився, одружився, народив і виховав дітей, помер, а для людей, які не дотримувалися даного розкладу, не було місця в суспільстві. Так, людиною, що залишалася за бортом спільноти, можна назвати покритку.

Покритка (від слова «покривати») – стара народна назва дівчини, що втратила незайманість («вінок»), народила позашлюбну дитину; у старому селі таку дівчину звали ще стригною, бо, караючи за гріх, її публічно обстригали [6, с. 462–463].

Сама назва «покритка» пов'язана з обрядом покривання на весіллі голови дівчини хусткою. Голову покривала вона сама або старші жінки. Сам обряд покривання голови пов'язаний зі зміною стану – переходом від дівочтва до жіноцтва, бо жінка, на відміну від дівчини, вже не мала права ходити з неприкритою головою. Після того, як відбулося покривання голови, жінка уже не мала права ходити на вечорниці, носити яскраві червоні стрічки та одягатися так, як дівчина. Загалом, покритка в соціумі була ізольованою та небажаною особою [2, с. 81–82].

Порівнюючи Середню Наддніпрянщину з Поліссям, можна вказати тут на жорстоке ставлення до покриток. За нормами звичаєвого права XVIII – початку XIX ст. покритка підлягала осуду, вилучалася з громади, а подекуди таку жінку жорстоко карали, прив'язавши її до стовпа або закидавши камінням. Коли ж позашлюбну дитину охрещували, то покритка повинна була стояти протягом всієї служби на колінах на певній відстані від церкви. До того ж народний закон змушував відрікатися од покритки її батьків. Це підтверджується зіставленням Литовського Статуту зі звичаєвим правом: батьки можуть відректися од дітей, якщо ті без дозволу захопили їхнє майно; якщо свідчили в суді проти батьків без відповідних на те підстав; якщо не хочуть ручитися за своїх батьків у суді; якщо діти покинули немічних батьків; якщо діти не захотіли викупити з полону батьків; батько може відректися від доньки, якщо вона веде розпусне життя [7, с. 150].

Покритка через своє важке становище, через відчай та страх перед знеславленням могла приховувати свою вагітність та намагалася позбавитися плоду або й навіть новонародженої дитини. Ця проблема піднімається в поемах Тараса Шевченка «Катерина» й «Титарівна», повісті «Сердешна Оксана» Григорія Квітки-Основ'яненка та «Бурлачка» Івана Нечуя-Левицького, де показано життєві ситуації, які штовхали дівчат-покриток на вбивство своєї позашлюбної дитини.

Селяни різко негативно ставилися до позашлюбної народжуваності. Якщо дівчина мала таку дитину, то на неї та її родину чекали ганьба, ненависть односельців, а якщо в неї не було родини, то й бідність. Батьки матері-грішниці часто відверталися від неї та від її дитини. Нерідко вона вимушена була залишити село, переїхати до міста, ставати повією, підкидати дитину або у відчай вбивати її. Жінки, що мали народити не від свого чоловіка, намагалися викликати штучний викидень, часто зверталися до знахарок [5, с. 166]. Або ж, як варіант, народжували в так званих «родильних убежищах». В «Киевлянині» за 19 грудня 1910 року читаємо про одне з них: «Родильное убежище акушерок Поляниной и Смирновой, Бульварно-Кудрявская, 9. Принимаем беременных рожениц секретно под наблюдением врача-специалиста» [8, с. 7].

Не менше лякає інше оголошення в газеті «Киевлянин» від 12 грудня 1910 року. Якась особа пише: «Ребенка 2-месячного отдает нуждающаяся женщина на усыновление. М.-Благовещенская, 141, кв. 7» [9, с. 6]. Або таке оголошення від 15 грудня 1910 року у цій же газеті: «Желаю отдать мальчика 2 недель на усыновление. Введенская, 38, спросить Мизюкову» [10, с. 5].

І все ж дитина, яку матір залишала в місті, мала хоч якийсь шанс вижити. У фондах Державного архіву Житомирської області знаходимо чимало справ про «умерщвление ребенка». Найчастіше жінка йшла на такий крок, якщо мала інтимні стосунки з одруженим чоловіком, з паном, іншим неодруженим селянином чи служником, не могла фінансово забезпечити свою дитину тощо. Російське законодавство доволі суворо карало жінок за такі кроки, особливо в кріпосні часи. Зокрема Варвару Кириченкову за вбивство свого немовляти 1834 року спершу покарали десятьма ударами батоном, а потім засланням до Сибіру на поселення; за ведення блудного способу життя вона мала бути піддана церковному покаянню. Водночас одруженого чоловіка, що мав із Варварою статеві

стосунки, покарано двотижневим ув'язненням та церковним покаанням [11, арк. 15–16]. 20-річну селянку-сироту Анну Козлову із с. Протовки Житомирського повіту, яка втопила свого незаконно-народженого сина й зізналася в цьому, 1844 року відправлено на каторгу без тілесного покарання. Водночас до дворянина Вікентія Лукашевича, в якого на службі була селянка й від якого народила дитину, Житомирським повітовим судом винесено підозру [12, арк. 1, 7–23 зв.]. Значно пом'якшилося покарання жінок за приховування позашлюбних дітей після скасування кріпацтва. Наприклад, дочку штабс-капітана Ольгу Конюхову 1866 року покарали тримісячним тюремним ув'язненням за приховування позашлюбної дитини та тижнем арешту за підкидання дитини [13, арк. 19–36, 49]. Строк покарання обвинувачених жінок залежав від багатьох обставин. У пореформений час такі дії жінок каралися тюремним ув'язненням від чотирьох до вісьмох місяців. Але низка пом'якшуючих обставин могла суттєво скоротити термін ув'язнення. Так, 1874 року солдатку Євдокію Мельничкову, яка народила дитину, що невдовзі померла своєю смертю, покарано було лише тритижневим арештом [14, арк. 30–40 зв.].

Російський дорадянський історик Іван Янжул вказує на три причини зростання кількості позашлюбних дітей у будь-якому суспільстві: 1) ступінь розвитку й добробуту народу у зв'язку з його законами та установами; 2) деякі місцеві звичаї; 3) особливі випадкові умови: скупчення й тривале перебування військ у певній місцевості, значна еміграція. Першу причину пояснити доволі просто: життя в шлюбі передбачає великі матеріальні витрати, тому в бідних державах багато хто не може одружитися. А якщо шлюб є неможливим, то чоловік шукає задоволення у зв'язках, не освячених законом [1, с. 7]. Виходячи з аналізу публікацій у пресі кінця XIX – початку XX ст., доходимо висновку, що основною причиною появи підкинутих дітей була саме бідність матері. Наприклад, 27 березня 1898 року в коридорі будинку № 20 на Караваєвській вулиці в Києві знайшли 2-місячну дівчинку. У записці було вказано, що змусили підкинути дитину матеріальні труднощі [15, с. 4]. Інколи дітей підкидали багатодітні матері, які не могли їх прогодувати. Так, біля знайденої 8 серпня 1898 року в Києві підкинутої дівчинки, якій було приблизно два тижні, лежала записка, в якій матір пояснювала, що вона працює прачкою й уже має шістьох дітей [16, с. 3].

Наскільки важливою була проблема підкинутих дітей у світі? За даними німецького статистика Йоганна Едуарда Ваппеуса, в середині XIX ст. на 100 народжень було позашлюбних: в Сардинії – 2,09%, Голландії – 4,79%, Англії – 6,67%, Пруссії – 7,33%, Франції – 7,42%, Бельгії – 8,15%, Норвегії – 8,3%, Швеції – 8,8%, Австрії – 11,3%, Данії – 11,4%, Саксонії – 14,6%, Баварії – 20,6%. Що стосується Російської імперії, до складу якої входила й Наддніпряньська Україна, то ця цифра була невисокою – 4,34% [1, с. 12]. Російський статистик Артур фон Бушен поррахував кількість позашлюбних дітей по різних губерніях Росії. За його даними, найбільше «незаконних» народжень було у Петербурзькій (12,09%) та Московській (11,45%) губерніях, що зрозуміло, адже йшлося про столичні міста зі значною чисельністю населення. Щодо губерній Наддніпрянщини, то тут цифри не дуже високі: Волинська губернія – 3,1%, Таврійська – 2,42% [1, с. 14]. Наприклад, в Австрії, до складу якої входили західноукраїнські землі, ці показники були значно вищими: у Відні – 52,01%, а в Галичині – 8,38%, на Буковині – 7,58% [1, с. 17].

Цікавими є й статичні дані щодо кількості народжень поза шлюбом у містах і селах. На 100 народжень у містах «незаконних» було: в Московській губернії – 37,7%, Петербурзькій – 20,5%, Катеринославській – 10,6%, Подільській – 6,61%, Таврійській – 6,11%. Щодо сільської місцевості, то на 100 народжень «незаконних» 6,4% у Віленській губернії, 5,49% у Мінській, а от у Херсонській губернії – 1,47%, найменше ж – 0,49% – у Саратовській [1, с. 20–21]. Якщо взяти за 100% усіх позашлюбних дітей Російської імперії, то у 1859–1863 рр. найбільше їх народжувалося саме в селах – 74% проти 26% у містах. До 1910 року ці показники суттєво змінилися: 41% у містах проти 59% у селах [5, с. 182].

За спостереженням Б. Миронова, внаслідок більш швидкого зростання населення відсоток зареєстрованих позашлюбних дітей у православних знижувався: у 1859–1863 рр. він становив 3,4, 1870 р. – 3,0, 1885 р. – 2,7, 1910 р. – 2,3. Водночас у старообрядців, католиків, протестантів, іудеїв цей відсоток зростав. На думку дослідника, пояснення цьому явищу таке: жінки, що вступали в позашлюбні зв'язки, застосовували протизаплідні засоби, а ті, хто все-таки завагітнів поза шлюбом, робили аборт або штучний викидень. Що ж стосується неправославних жінок, то в цьому середовищі не було такого засудження позашлюбних зв'язків, тому діти не піддавалися дискримінації [5, с. 183].

Нагадаємо, що в Російській імперії люди, що підкидали дітей, несли відповідальність. Так, 1839 р. за підкидання немовлят арештували 47 чоловіків та 123 жінки, 1873 р. – 93 і 118 відповідно, 1892 р. – 206 і 805, 1913 р. – 410 і 1 759. За підрахунками Д. Ренсела, кількість підкинутих дітей до виховних будинків Москви та Петербурга становила у 1791–1800 рр. – 3 342 дитини щорічно, 1841–1850 рр. – 13 092, 1871–1880 рр. – 20 169, 1881–1890 рр. – 24 298, 1891–1900 рр. – 17 785, 1901–1910 рр. – 19 218, тобто з кінця XVIII до початку XX ст. число підкидьків зросло у 5,8 рази, тоді

як населення Росії збільшилося лише у 2,9 рази [5, с. 184]. Наддніпрянська Україна демонструвала ту саму тенденцію зростання кількості підкинутих дітей. Наприклад, 1872 р. в Києві було залишено напризволяще 24 дитини, 1876 – 55, 1882 – 105, 1886 – 152, 1892 – 305. Виходить, що за 20 років ця цифра збільшилася майже у 13 разів [17, с. 2].

Яка ж доля чекала на підкинутих дітей? За даними І. Янжула, 10% позашлюбних дітей Франції в дорослому віці опинялися у виправних закладах або на каторжних роботах. Водночас далеко не всі підкидьки, що потрапляли до Виховних будинків, доживали до дорослого віку. Наприклад, 1767 року до Московського Виховного Будинку було прийнято 1 089 підкидьків, із них померло 1073 особи, або 98,53%. Схлжа картина була й у Західній Європі: в Австрії та Франції помирало до 12-річного віку 70% підкинутих дітей, водночас серед народжених у шлюбі смертність становила 40% [1, с. 1–2]. Високу смертність підкинутих дітей можна частково пояснити й необхідністю дотримання в Російській імперії бюрократичної процедури. Так, після того, як немовля було знайдено, його відправляли до поліцейського відділку, там складали протокол, де записували час й місце знаходження підкидька, ім'я та звання людини, що його знайшла, визначали стать і вік немовляти, детально описували речі, в які його було загорнуто. І лише після цього дитину відправляли до відділення підкинутих. У Києві у притулках затримувалися лише хворі діти до свого одужання, а здорові віддавалися селянам за визначену плату. Станом на початок 1896 р., на вихованні приказу громадського піклування в Києві було 800 осіб. Відділення для підкинутих дітей існувало на кошти приказу громадського піклування, який брав на себе зобов'язання утримувати їх до повноліття [17, с. 2].

Діти, що були знайдені перехожими в Києві, направлялися до дитячого притулку імені Імператора Олександра II. Притулок було відкрито 1882 р. у власному будинку на Печерську. Станом на 1898 р., у закладі всього було 50 вихованців, хоча розрахований він був на значно меншу кількість осіб, через що діти жили в тисняві. Тому неодноразово піднімалося питання про розширення його помешкання [18, с. 2]. Дівав і Київський Маріїнський притулок, розрахований лише на дівчаток. 1898 р. ставилося питання про його розширення, аби в ньому могло утримуватися до 150 осіб віком до 17 років [19, с. 2].

Ні батько, ні держава, ні община за законом не повинні були утримувати позашлюбних дітей. Тому вони жили у селі паріями, їх ненавиділи, висміювали, вигадували їм принизливі прізвиська. Однак, досягнувши повноліття, чоловіки отримували земельний наділ нарівні з усіма [5, с. 166].

Зупинимося на правовому боці питання. Згідно зі Зведенням законів Російської імперії (1835, 1906 рр.), позашлюбними вважалися діти: 1) народжені неодруженою; 2) ті, що з'явилися після перелюбю; 3) народжені після смерті чоловіка матері, до розірвання шлюбу розлученням, після визнання шлюбу недійсним, коли з дня смерті чоловіка матері, розірвання шлюбу, визнання його недійсним до дня народження дитини минуло понад 306 днів; 4) коли шлюб розірвано через повну, належним чином доведену, неспроможність чоловіка до подружнього життя, діти, народжені під час цього шлюбу, також визнаються незаконними [20; 21]. Тим не менш, російське законодавство йшло в напрямі покращення правового становища позашлюбних дітей. Так, у Зведенні 1835 року позашлюбна дитина була майже безправною: такі діти не мали права носити прізвиська свого батька, навіть якби він їх виховував; не мали права на спадщину ні від батька, ні від матері; не дозволялося всиновлення власних позашлюбних дітей [1, с. 59]. водночас редакція 1906 року стала набагато толерантнішою у ставленні до позашлюбних дітей: батько позашлюбної дитини повинен до її повноліття повністю її утримувати; батько відтепер міг стати опікуном власної дитини; позашлюбні мали права на спадщину матері [20; 21; 22].

Висновки. Отже, матір-одиначка у XIX – на початку XX ст. залишалася суспільним парієм у сільському середовищі, хоч ставлення до неї та народжених нею дітей із часом все ж дещо покращується. Пояснення цьому варто шукати в модернізаційних процесах, що охопили російське суспільство в другій половині XIX ст., світових процесах емансипації й поступового розкладу засад традиційної сім'ї. Урбанізація кличе матерів-одиначок у міста, в яких моральні настанови традиційного суспільства є не такими дієвими, де не загрожує громадський осуд.

Проблема підкинутих дітей у російському та українському суспільстві стала нагальною наприкінці XIX століття. Черговий номер газет повідомляв про залишених напризволяще дітей у Києві, Житомирі, Бердичеві тощо. Сирітські будинки й притулки не вмщували таку велику кількість підкидьків, потребували розширення та ремонту. Проте функції держави у регулюванні цього питання мали швидше формальний характер; максимальну відповідальність із догляду за підкинутими дітьми брала на себе громадськість.

Література:

1. Янжул Ив. О незаконнорожденных. Статистико-юридический очерк. Москва: В Унив. Тип., 1870. 80 с.
2. Ігнатенко І. «Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Харків: КСД, 2016. 224 с.
3. Ігнатенко І. Чоловіче тіло у традиційній культурі українців. Харків: КСД, 2016. 224 с.
4. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Харків: КСД, 2017. 240 с.
5. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.: в 2 т. Санкт-Петербург. Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. Т. 1. 548 с.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
7. Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Вид-во Київ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1968. 170 с.
8. Родильное убежище. Киевлянин. 1910. № 350 (19 дек.).
9. Ребенка. Киевлянин. 1910. № 343 (12 дек.).
10. Желая. Киевлянин. 1910. № 346 (15 дек.).
11. Об арестантке крестьянке Варваре Кириченковой, осужденной за умерщвление ребенка // ДАЖО (Державний архів Житомирської області). Ф. 18. Оп. 2. Спр. 4. 29 арк.
12. Об арестантке девке Анне Козловой, судимой за утопление незаконно прижитого ею ребенка // ДАЖО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 40. 54 арк.
13. О подкидыше ребенка дочерью штабс-капитана девицею Ольгою Конюховою, рожденного ею незаконно // ДАЖО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 761. 49 арк.
14. О мертвом ребенке, найденном в чулане дворянина Марковского, рожденном солдаткою Евдокией Мельничуковою // ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 99. 62 арк.
15. Подкинутый и возвращенный ребенок. Киевлянин. 1898. № 91 (1 апр.).
16. Подкинутые дети. Киевлянин. 1898. № 219 (10 авг.).
17. Призрение бесприютных детей и подкидышей. Волынь. 1897. № 40 (18 февр.).
18. Детский приют имени Императора Александра II. Киевлянин. 1898. № 161 (13 июня).
19. Киевский Мариинский детский приют. Киевлянин. 1898. № 201 (23 июля).
20. Свод законов Российской империи, Т. X, ч. 1, стб.132, с. 14. Санкт-Петербург, 1900. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/211/14.html> (дата звернення: 05.09.2018).
21. Свод законов Российской империи, Т. X, ч. 1, стб.132–140, с. 15. Санкт-Петербург, 1900. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/211/15.html> (дата звернення: 05.09.2018).
22. Свод законов Российской империи, Т. X, ч. 1, стб.141–144, с. 16. Санкт-Петербург, 1900. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/211/16.html> (дата звернення: 05.09.2018).